

Research Paper

The reaction of the social classes of Khuzestan to the arrival of Muslim Arabs in the first century of Hijri

Mohammad Taghizadeh¹, Reza Kiyaniniya^{*2}, Abdolaziz Movahed³

1. PhD student, Department of History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.
3. Assistant Professor, Department of History, Shoushtar Branch, Islamic Azad University, Shoushtar, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 231-242

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Islam, Khuzestan, soldiers, peasants.*

Abstract

The migration of Arab tribes to Khuzestan, which started at the same time as the Islamic conquests, led to a new chapter in the political, social and economic situation of this land. Arabs entered Khuzestan with different motivations and settled in its rural and urban areas and finally managed to take control of the affairs and establish their sovereignty in the region. Sepahs, peasants and farmers were among the most effective social classes in the political, social and economic developments of Khuzestan in the Sassanid era and the beginning of the Islamic era. The Sassanid Army was one of the upper classes of the society and one of the important pillars of the government. After successive defeats and the death of its commanders, it inevitably put down the shield of resistance and surrendered to the Army of Islam. Peasants were one of the most important aristocratic families of the late Sassanid era, who showed different reactions to the Arab invaders when the Muslim Arabs invaded. Some of them were captured or killed, but many cooperated with Muslims to maintain their position. Some remained in their previous position by paying jizya and some by converting to Islam. Farmers, who were among the subjects of the peasants, and their lives were always through the peasants who were the lords of the land.

Citation: Taghizadeh, M., Kiyaniniya, R., & Movahed, A. (2024). **The reaction of the social classes of Khuzestan to the arrival of Muslim Arabs in the first century of Hijri**. *Geography(Regional Planning)*, Special Issue, Number 2, 231-242.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.347417.3742

*** Corresponding author:** Reza Kiyaniniya, **Email:** kiyaniniya@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Khuzestan has always played an important role in the historical equations of Iran and in different periods it has been one of the centers of attention of domestic rulers and foreign explorers. Especially after the arrival of Islam in Iran, this province maintained its historical role and position, and several factors caused Arab Muslims to pay special attention to this land from the very beginning.

The proximity of Khuzestan to the borders of the newly established government of Saudi Arabia, especially the proximity to the cities of Basra and Kufa, the geographical location compatible with the Arab Muslim temperament, the presence of water, civilization, agricultural land, suitable economy and the existence of transportation routes that connect through Khuzestan. The Saudi government was moving to the south, center and east of Iran... these factors and many others were among the important factors for the nascent Islamic government to pay special attention to Khuzestan.

Therefore, considering the importance and position of Khuzestan for the newly arrived people and their performance after settling in this province, the position of social classes in front of the arrival of the Arab conquerors in this region is one of the most important issues that must be addressed in this historical period. . In reviewing the history of research on the reaction of the social classes of Khuzestan in front of the Muslim Arabs, not much research has been done in this field, but there is mostly scattered information that has been presented in some new sources and researches. Therefore, in this research, an attempt has been made to answer the question that from the arrival and settlement of Muslim Arabs in Khuzestan to the process of domination and sovereignty in this province, what was the reaction of the social classes of the region in front of the Arab conquerors. The time frame discussed in this research is the first century of Hijri and this research was done in the historical research and descriptive-

analytical method and by using historical and geographical sources and new research.

Methodology

This research is fundamental in terms of purpose and analytical and historical in nature. Data collection methods include document and library studies.

Results and Discussion

But finally, after the Arab people dominated Khuzestan and the inability of the people to pay back-breaking taxes, and since the invading people were one of the most ignorant people on earth in their day, their actions caused the agricultural lands to be abandoned. , the economic wheel has stopped and the farmers, who were the dynamic factor of the region's economy until this time, leave the agricultural lands and migrate to the cities. Therefore, the disintegration and disarray of the social, political and economic situation of Khuzestan and the dissatisfaction of the people with the performance of the Arab rulers, caused the necessary support and welcome of the groups opposed to the Islamic government in Khuzestan, and with the emergence of the Khawarij in the region, this group was able to. The idea of equality and egalitarianism and avoiding racial supremacy should attract the attention of farmers of Khuzestan and engage in activities and fight against the central government in this region.

Conclusion

But finally, although with the establishment and rule of Muslim Arabs in Khuzestan, noticeable changes were made in the political and social structures, and the people inevitably left Turkey with a part of their ancient heritage, but after a conflict and a cultural clash between the native tribes and the Arab invaders, a new culture emerged. In Khuzestan, we are a combined Iranian-Islamic group, and following the integration of immigrants with natives through coexistence, marriage, trade, education and propaganda, the most important unifying elements of culture, that is, religion and language, were influenced by the new religion and from this. The time of Islam cast a shadow on all aspects of the lives of the people of Khuzestan, and the native tribes themselves became missionaries of the new religion and took

advantage of some cultural elements of the Muslim Arabs, including the Arabic language. On the other hand, Muslim Arabs were influenced by the culture and civilization of the people of the new land after being in Khuzestan. They got acquainted with the city

life and learned the customs of the state and the civil system. As always, the Iranian leader is considered the founder of the civil system of the nascent Islamic state.

References

1. Belazari, Ahmad bin Yahya. (1985). Fatuh al-Baldan, (Translator: Mohammad Tawakkel), Tehran: Aggarh Publishing House. [In Persian]
2. Choksi, Jamshid Gershasb. (2002). Struggle and Compromise, (Translator: Nader Mirsaedi), Tehran: Qaqnoos Publications. [In Persian]
3. Critical and others. (2014). The effect of Islamic conquests and the financial policies of the Tazians on the agriculture of Khuzestan, the scientific-research quarterly of the history of Islam and Iran, Al-Zahra University (S), year 25, new period, (number 27). [In Persian]
4. Dashti, Reza. (2017). The reaction of different classes of Iranian society during the Sassanid period in the confrontation with Islam and its results, Tarikh Scientific Research Quarterly, Year 12, (No. 45). [In Persian]
5. Dent, Daniel. (1979). Per capita tax and its effect on the trend towards Islam, (Translator: Mohammad Ali Mohad), Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
6. Dinouri, Ahmed bin Dawood. (1989). Akhbar al-Tawal, (Translator: Mahmoud Mahdavi Damghani), Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
7. Esfahani, Hamzah bin Hassan. (1997). History of Prophets and Kings, (Translator: Jafar Shaar), Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
8. Ibn Atham Kufi, Muhammad Bin Ali. (1993). Al-Fatouh, (Translator: Mohammad bin Mostofi Heravi), Tehran: Islamic Revolution Publications and Education. [In Persian]
9. Ibn Athir, Ali Ibn Muhammad. (1991). Al-Kamal fi al-Tarikh, (Translator: Mohammad Hossein Rouhani), Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
10. Jazayeri, Seyyed Abdullah. (1949). Shushtar ID card, Ahvaz: Safi bookstore. [In Persian]
11. Moghdisi, Mohammad Bin Tahir. (1982). Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifa al-Aqalim, (Translator: Alineqi Manzavi), Tehran: Authors and Translators of Iran Publications. [In Persian]
12. Muftakhri, Hossein and Hossein Zamani (2009). History of Iran from the arrival of Muslims to the end of Taherian period, Tehran: Samit Publications. [In Persian]
13. Nafisi, Saeed. (1963). Social history of Iran from the extinction of the Sassanids to the extinction of the Umayyads, Tehran: Institute of Social Studies and Research. [In Persian]
14. Pigoloskaya and others. (1975). History of Iran from ancient times to the end of the 18th century AD, (Translator: Karim Keshavarz), Tehran: Payam Publications. [In Persian]
15. Sasanpour, Shahrazad and Hossein Moftakhri. (2010). The transformation of the social stratification system in Iran from the fall of the Sassanids to the end of the Umayyads, Social History Research, Institute of Humanities and Cultural Studies, 1st year, 1st issue. [In Persian]
16. Spoeler, Berthold. (1993). History of Iran in the early Islamic centuries, (Translator: Javad Falaturi), Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
17. Tabari, Muhammad bin Jarir. (2003). Al-Rasal Walmlouk, (Translator: Abolqasem Payandeh), Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
18. Yaqoubi, Ahmed bin Abi Yaqoob. (2003) Tarikh Yaqoubi, (Translator: Mohammad Ebrahim Aiti). Tehran:

Scientific and Cultural Publications.
[In Persian]

19. Zarinkoub, Abdul Hossein. (1989).
History of Iranian People, Tehran:
Amirkabir Publications. [In Persian]

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

ویژه‌نامه، شماره ۲، زمستان ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

واکنش طبقات اجتماعی خوزستان به ورود عرب مسلمان در قرن اول هجری

محمد تقی زاده: دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران.

رضا کیانی نیا*: استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران.

عبدالعزیز موحد: استادیار، گروه تاریخ، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۲۳۱-۲۴۲ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: اسلام، خوزستان، سپاهیان، دهقانان، کشاورزان.	مهاجرت قبایل عرب به طرف خوزستان که همزمان با فتوحات اسلامی آغاز شد، سبب گردید تا فصل جدیدی در اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این سرزمین پدید آید. اعراب با انگیزه‌های مختلف به خوزستان وارد شدند و در مناطق روستایی و شهری آن سکونت یافتند و سرانجام توانستند جریان امور را در دست گرفته و حاکمیت خود را در منطقه تثبیت نمایند. سپاهیان، دهقانان و کشاورزان از جمله طبقات اجتماعی مؤثر در تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خوزستان در عصر ساسانیان و آغاز دوره اسلامی بودند. سپاه ساسانی از طبقات فرادست جامعه و از ارکان مهم حکومت به شمار می‌رفت که پس از شکست‌های پی در پی و کشته شدن سرداران آن، ناگزیر سپر مقاومت را بر زمین گذاشت و تسلیم سپاه اسلام شد. دهقانان از مهم‌ترین خاندان‌های اشرافی اواخر عصر ساسانی بودند که هنگام تهاجم اعراب مسلمان واکنش‌های متفاوتی در مقابل مهاجمان عرب از خود نشان دادند. برخی از آنان اسیر و یا به قتل رسیدند اما بسیاری جهت حفظ موقعیت خود با مسلمانان همکاری کردند. برخی با پرداخت جزیه و برخی با گرویدن به اسلام در موقعیت گذشته خود ابقا شدند. کشاورزان نیز که از رعایای زیر مجموعه دهقانان بودند و زندگی آنان همواره از طریق دهقانان که ارباب زمین بودند، سامان می‌یافت و نقش مؤثری در اوضاع اقتصادی زمان خود داشتند، پس از ورود عرب مسلمان به منطقه و وصول مالیات و خراج‌های کمرشکن توسط حکام اسلامی آنچنان این قشر در تنگنا و تحت فشار قرار گرفت که برخی جلای وطن کرده و برخی نیز تا پای جان اقدام به مبارزه در مقابل تازه واردان طماع نمودند.

استناد: تقی زاده، محمد؛ کیانی نیا، رضا؛ عبدالعزیز، موحد (۱۴۰۲). واکنش طبقات اجتماعی خوزستان به ورود عرب مسلمان در قرن اول هجری. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ویژه‌نامه، شماره ۲، صص ۲۳۱-۲۴۲.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.347417.3742

* **Corresponding author:** Reza Kiyani Niya, **Email:** kiyani niya@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* نویسنده مسئول: رضا کیانی نیا پست الکترونیکی: kiyani niya@gmail.com

مقدمه

خوزستان همواره نقش مهمی در معادلات تاریخی ایران زمین داشته است و در ادوار مختلف یکی از کانون‌های مورد توجه حکومت‌گران داخلی و کشور گشایان خارجی بوده است. خصوصاً پس از ورود اسلام به ایران، این ولایت نقش و جایگاه تاریخی خود را حفظ نمود و عوامل متعددی باعث شد تا از همان ابتدا عرب مسلمان به این سرزمین توجه خاصی داشته باشد. نزدیکی خوزستان به سرحدات حکومت تازه تأسیس عربستان، خصوصاً نزدیکی به شهرهای بصره و کوفه، موقعیت جغرافیایی سازگار با خلق و خوی عرب مسلمان، وجود آب، تمدن، زمین کشاورزی، اقتصاد مناسب و وجود راه‌های مواصلاتی که از مسیر خوزستان موجب وصل شدن دولت عربستان به جنوب، مرکز و شرق ایران می‌شد،... این عوامل و بسیاری دیگر، از جمله عوامل مهم برای دولت نوپای اسلامی بود تا توجه خاصی به خوزستان داشته باشد.

لذا با توجه به اهمیت و جایگاه خوزستان برای قوم تازه وارد و عملکرد آنان پس از استقرار در این ولایت، موضع طبقات اجتماعی در مقابل ورود فاتحان عرب به این منطقه یکی از مهم‌ترین مسائلی است که در این دوره تاریخی باید به آن پرداخته شود. در بررسی سابقه پژوهش در مورد واکنش طبقات اجتماعی خوزستان در مقابل اعراب مسلمان، پژوهش‌چندانی در این زمینه انجام نشده است، بلکه بیشتر اطلاعات پراکنده‌ای وجود دارد که در برخی منابع و تحقیقات جدید ارائه شده است. بنابراین در این پژوهش سعی شده است تا به این پرسش پاسخ داده شود که از ورود و استقرار عرب مسلمان در خوزستان تا روند سلطه و حاکمیت در این ولایت، نوع واکنش طبقات اجتماعی منطقه در مقابل فاتحان عرب چگونه بوده است. محدوده زمانی مورد بحث در این پژوهش قرن اول هجری است و این پژوهش به شیوه تحقیق تاریخی و روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی و جغرافیایی و تحقیقات جدید انجام شده است.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر ماهیت تحلیلی و تاریخی است. شیوه‌های گردآوری داده‌ها شامل مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای است.

یافته‌های تحقیق

فتح خوزستان توسط عرب مسلمان:

پس از پذیرش دین اسلام در جزیره‌العرب، مسلمانان در صدد نشر اصول اعتقادی خود در میان کشورهای همجوار و گسترش قلمرو اسلام برآمدند. نخستین حملات محکم مسلمانان به مرزهای شاهنشاهی با فتح اُبله در مرز خوزستان به فرماندهی خالد بن ولید آغاز شد و او در جنگی با هرمزان [مرزبان این ناحیه]، نخستین پیروزی را برای مسلمانان به ارمغان آورد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۵۱-۴۹). سپس خالد توانست حیره را فتح کند و با این پیروزی، کلید تصرف بین‌النهرین به دست مسلمانان افتاد (اشپولر، ۱۳۶۹: ۹/۱). با پیروزی مسلمانان در نبرد قادسیه در سال ۱۴ هجری، مناطق مرزی ایران یکی پس از دیگری در مدت کوتاهی به تسخیر سپاه اسلام درآمد (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۶: ۲۶).

نهاوند محل آخرین نبرد اساسی میان دو سپاه ایران و اسلام و آخرین مقاومت منظم ایرانیان در برابر مسلمانان بود. این نبرد که در سال ۲۱ هجری اتفاق افتاد (طبری، ۱۳۸۳: ۵/۱۹۳۰)، ایرانیان با وجود آنکه نیروی فراوانی برای مقابله گرد آورده بودند، شکست هولناکی از سپاه اسلام متحمل شدند (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲/۴۴). مسلمانان پیروزی خود را در این نبرد "فتح الفتوح" خواندند، زیرا پس از این پیروزی، شاکله امپراتوری ساسانی و قدرت مرکزی ایران به طور کامل تباه گشت و بقایای توان سیاسی و قدرت نظامی ایرانیان در هم شکسته شد و دیگر سپاه و نیروی منسجمی برای مقاومت یکپارچه در برابر مسلمانان باقی نماند (نفیسی، ۱۳۴۲: ۱۰۳).

پس از این شکست بود که مقاومت برجسته و قابل ملاحظه‌ای در مسیر فتوحات مسلمانان پدید نیامد و مردم مناطق مختلف ایران یا در مقابل فاتحان مقاومت نمی‌کردند و یا با اندکی مقاومت تسلیم شده و میان اسلام آوردن و پرداخت جزیه مختار بودند. در پی تهاجم اعراب مسلمان به خوزستان، شهرهای این ولایت به تناوب و طی زمان‌ها و با شیوه‌های مختلف یکی پس از دیگری فتح شدند. تاریخ خوزستان در آغاز فتوحات عرب مسلمان یکی از مقاطع سرنوشت‌ساز محسوب می‌گردد. این مقطع زمانی به واسطه‌ی ماندگارترین تأثیرات پذیرش دین و فرهنگ جدید در تاریخ خوزستان از اهمیت و حساسیت ویژه‌ای برخوردار است. علاوه بر این، ورود اسلام و اعراب به این منطقه در ساختارهای سیاسی، اجتماعی و خصوصاً اقتصادی، تأثیرات محسوس و ماندگاری را از خود بر جای گذاشت.

به عبارت دیگر این دوره یکی از محدود دوره‌های انتقالی در سیر تاریخ خوزستان است؛ انتقال از عهد باستان به دوره اسلامی. از آغاز این دوره تا فتح کامل خوزستان، ساکنان برخی مناطق بارها علیه سلطه و استقرار عرب مسلمان قیام کردند و بعضی از شهرها چندین بار فتح شدند اما سرانجام اهل خوزستان به دلایل و انگیزه‌های مختلف ناگزیر به سازش و همکاری با فاتحان عرب شدند و فصل جدیدی در تاریخ و اوضاع سیاسی و اجتماعی این سرزمین پدید آمد.

واکنش طبقات اجتماعی:

موضع طبقات اجتماعی در مقابل حملات عرب مسلمان از مهم‌ترین مسائلی است که باید در فتح خوزستان به آن پرداخته شود، زیرا این مسئله یکی از عوامل مهم پیروزی مسلمانان و سقوط سهل حاکمیت امپراتوری ساسانی در خوزستان است. فتح خوزستان توسط اعراب مسلمان و به دنبال آن مهاجرت قبایل عرب به این منطقه تأثیرات عمیق و بنیادینی بر ساختارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و خصوصاً اقتصادی این ولایت بر جای گذاشت. هر چند تعداد مهاجران عرب به نسبت ساکنان بومی سرزمین خوزستان ناچیز بود، اما به دلیل سلطه آنان، از جوانب مختلف سیاسی و اجتماعی، تأثیرشان بر جامعه خوزستان عمیق و پایدار بود.

ورود اسلام به خوزستان تنها به برخوردهای سیاسی و نظامی خلاصه نمی‌شود، بلکه نتیجه این حضور مواجهه دو نظام سیاسی، اجتماعی و دو فرهنگ و آیین متفاوت است که برآیند آن ظهور و پیدایش فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی است.

در خوزستان همچون سایر مناطق ایران پس از ورود اسلام به این منطقه، ارزش‌ها و هنجارهای برآمده از دین زردشت و نظام شاهنشاهی به سرعت تغییر یافت و بسیاری از خاندان‌های کهن اشرافی از میان رفتند و یا اعضای آن کشته شدند و یا در ردیف اقشار اجتماعی جدید و در سلسله مراتب پایین اجتماعی قرار گرفتند (ساسان‌پور و مفتخری، ۱۳۹۰: ۸۳-۸۲).

البته اگرچه با فتح خوزستان و ورود اعراب به این سرزمین، آنان بر مردم منطقه حاکم شدند، اما توده مردم در ابتدا نه تنها از حضور مهاجرین استقبال نکردند، بلکه در مناطق مختلف از آنان روی گرداندند.

بررسی نحوه مواجهه و عکس‌العمل هر یک از گروه‌ها و طبقات اجتماعی ایران از صدر تا قعر آن، یعنی از شاهنشاه، درباریان، اشراف و امرای برجسته ارتش ساسانی تا طبقات و گروه‌های پایین جامعه، همچون کشاورزان، صنعتگران و... با فاتحان مسلمان و دین اسلام نیاز به یک بررسی دقیق دارد.

واکنش و برخورد اولیه مردم خوزستان با مهاجمان تازه وارد تا حدودی به نحوه فتح مناطق نیز بستگی داشت. مناطقی که جنگ در آنها کوتاه‌مدت بود، امکان برقراری رابطه متقابل و سازگاری، راحت‌تر ممکن می‌شد، در صورتی که در مناطقی که نبردها طولانی و مردم از این جنگ‌ها متضرر و آسیب‌پذیر می‌شدند، همزیستی مسالمت‌آمیز با دشواری‌هایی همراه بود.

با وجود این هر یک از گروه‌ها و طبقات اجتماعی جامعه ایرانی به میزان نزدیکی یا دور بودنشان از مرکز قدرت و با توجه به عوامل دیگر، انگیزه و نحوه برخوردشان با اعراب مسلمان و دین اسلام متفاوت بوده است (چوکسی، ۱۳۸۲: ۱۷۲؛ دشتی، ۱۳۹۶: ۷۸). اما با پایان یافتن جنگ‌های نخستین و آغاز همزیستی مسالمت‌آمیز ایرانیان و اعراب، توده‌های بسیاری از ایرانیان را به همراه عرب‌ها می‌بینیم که یا به امید غنیمت یا ترس از جان و یا بر اساس اعتماد و اعتقاد به آیین جدید به سپاه عرب پیوستند.

منابع به مواردی از همکاری نظامی بین اعراب و ایرانیان اشاره کرده‌اند (بالذری، ۱۳۶۷: ۵۲۱؛ ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۲۱۹-۲۱۸). به همین جهت اشپولر تعداد ایرانیانی را که کاملاً دست رد به سینه مسلمانان زدند، ناچیز دانسته و می‌نویسد: "تعداد بسیاری به سیر وقایع تن در دادند و بسیاری حتی در لشکرکشی‌ها به اعراب پیوستند" (اشپولر، ۱۳۶۹: ۴۶۱/۱).

سپاهیان:

در همان برخوردهای اولیه میان سپاه ایران و عرب مسلمان تعدادی از سپاهیان ایران به سبب خستگی مفرط از جنگ‌های مداوم دولت ساسانی با همسایگان و سپس تماس نزدیک با سپاه مسلمانان و در نتیجه تأثیرپذیری از وعده‌های جذاب اسلام و نیز به امید حفظ موقعیت و جایگاه خود به سپاه اسلام پیوستند.

سپاه ساسانی که از طبقات فرادست جامعه و از ارکان مهم حکومت و از عوامل دوام و بقا این امپراتوری به شمار می‌رفت، پس از شکست نبرد قادسیه و کشته شدن سرداران آن تا حدودی روحیه نظامی و سلحشوری خود را از دست داد و ناگزیر سپر مقاومت را بر زمین گذاشت و تسلیم قدرت غالب شد. در واقع سپاه از اولین طبقات ایرانی بود که به دعوت آیین نو پاسخ مثبت داد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۲۱). برخی منابع گزارش کرده‌اند که گاه دسته‌هایی از سپاهیان نه چندان برجسته ساسانی به مسلمانان پیوسته‌اند. چنانکه یک سپاه چهار هزار نفری از لشکر رستم فرخزاد پس از شکست وی در قادسیه گفتند: "ما چون دیگر مجوسان نه ایم. ما را پناهگاهی نیست و اینان ارج ما نشناسند. رأی صواب آن است که به آیین تازیان درآییم و بدیشان عزیز گردیم" (طبری، ۱۳۸۳: ۲۸۳/۲).

فرار و پیوستن سرداران و نیروهای نظامی در سراسر دوره فتوحات عرب مسلمان و در تمام مناطق ایران، جریان داشت و تا زمان گشودن شهرهای شوشتر، شوش و دیگر شهرهای ایران، نیروهای نظامی ساسانی همچنان به اعراب می‌پیوستند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۲۱). از این‌رو، شکست ایرانیان را باید تا حد زیادی ناشی از سوء تدبیر، عدم احتیاط و ضعف رهبری و عدم ساماندهی و فرماندهی نیروی نظامی دانست که در نهایت منجر به پیوستن بخش قابل توجهی از سربازان، فرماندهان و سران لشکری ایران به اعراب و همکاری با آنان می‌شد. از جمله مهم‌ترین ارکان دولت ساسانی که به سپاه پیروز اسلام پیوستند، سپاه ساسانی مستقر در خوزستان بود.

بلاذری در این‌باره می‌گوید: "... سپاه اسواری فرمانده طلایه سپاه یزدگرد بود. سپس یزدگرد وی را به اهواز فرستاد و او در کلبانیه فرود آمد و در آن حال ابوموسی اشعری، سوس [شوش] را در محاصره گرفته بود. سپاه ساسانی چون نصرت اسلام و عزت اهل آن و گشوده شدن شوش و رسیدن کمک‌های پیاپی برای ابوموسی را بدید به وی پیام داد: همی خواهیم که به دین شما درآییم، بر این قرار که همراهتان با عجمانی که خصم شمایند بجنگیم ... پس ابوموسی در این باب به عمر بنوشت و عمر پاسخ داد که هرچه خواستند بپذیر. آنگاه عجمان بیرون آمده به مسلمانان پیوستند و همراه ابوموسی در محاصره تستر جستند" (بلاذری، ۱۳۶۷-۵۲۱: ۵۲۰).

یکی از روش‌های نظامی مسلمانان در جنگ با ایرانیان استفاده و بکارگیری نیروهای بومی بود. عمر به عاملان مرزها نوشت، کسانی از اساوره پارسی را که به کارشان حاجت است به کمک گیرید و جزیه از آنان بردارید (طبری، ۱۳۸۳: ۱۷۹۱/۵). بر اساس همین سیاست، بخشی از سپاهیان ایرانی از همان آغاز فتوحات مسلمانان به خدمت آنان درآمدند و مسلمانان را در ادامه فتوحات ایران یاری کردند. چنانکه سپاه اسواران که در ابتدا سپاهی متشکل از نژاد غیرایرانی بودند و یزدگرد آنان را از سندیان گرد هم آورده بود و سپس تعدادی ایرانی نیز به آنان پیوسته بود، همگی طی شرایطی که گزارش آن را طبری و بلاذری ذکر کرده‌اند، به سپاه اسلام پیوستند و در محاصره شوشتر با ابوموسی اشعری همراه شدند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۶۶؛ طبری، ۱۳۸۸: ۳۵۵/۲) و یا اینکه در سپاه پنج هزار نفری احنف بن قیس در خراسان، یک هزار نفر از پارسیان نو مسلمان وجود داشت (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۶۶).

هرمزبان سردار بزرگ و فرمانده بخشی از سپاه ساسانی را می‌توان از سرداران معروف و صاحب نام دولت ساسانی نام برد که پس از پیکارهای بی‌امان در خوزستان و شکست‌های پی در پی، سرانجام به اسارت فاتحان مسلمان درآمد. اما وی در شرایطی با فاتحان مصالحه کرد که شاید جز آن چاره‌ای پیش روی نداشت و در واقع با تدبیر خویش از مرگ رهایی یافت.

هرمزبان در میان جنگ با اعراب، از یک‌سو از پشت سر مورد خیانت دو طایفه غالب و کلب در مناز و نهر تیری قرار گرفت (ابن اثیر، ۱۴۷۰: ۴/۱۴۶۶) و از طرف دیگر، زیر دست سپاه اسواری بود و بعد از تصرف شوش و تسلیم و همکاری سپاه با اعراب،

وی ناچاراً تسلیم شد و از ابوموسی امان خواست (بلاذری، ۱۳۶۷: ۵۲۱) و سپس به عنوان مشاور عمر در برخی از امور، مسلمانان را یاری می‌کرد.

شکی نیست که اسپهبدان، امرا و افراد برجسته ارتش ساسانی و نیز اشراف نزدیک به دربار سلطنتی عموماً در مقابل سپاه اسلام ایستادگی می‌کردند، زیرا حفظ موجودیت آنان وابسته به حفظ حکومت ساسانی بود و راه دیگری برایشان متصور نبود و مقاومت شدید ساسانیان در اوایل فتوحات، بیشتر خواست این گروه بود. اما پس از پیروزی اعراب مسلمان در نهاوند، دیگر شاهد نبردهای منظم و سازمان یافته میان ارتش ساسانی و مسلمانان نیستیم. آن پایداری که در قادسیه و نهاوند از سپاه ساسانی دیده شد در سایر نقاط هرگز تکرار نشد و با شکست سپاه متشکل ساسانی، مقاومت یکپارچه از میان رفت و از آن پس فقط برخی از سرداران نظامی که در پی احراز مقام و موقعیت گذشته خود و یا تعداد اندکی که در پی احیای هویت از دست رفته ایران و ایرانی بودند، در برخی نقاط، مقاومت‌های بیهوده و بی‌نتیجه‌ای را علیه اعراب ترتیب دادند.

دهقانان:

هرگاه طبقات عصر ساسانی همسویی خود را با دولت حفظ می‌کردند نقش عمده‌ای در عظمت، بقاء و دوام دولت ایفا می‌کردند و بالعکس اگر سر به مخالفت برمی‌داشتند یکپارچگی دولت ساسانیان را به خطر می‌انداختند. پایداری نظامی و اقتصادی دولت بر دوش سپاهیان، دهقانان و کشاورزان قرار داشت، خصوصاً اینکه دهقانان و کشاورزان، طبقه تولید ثروت در جامعه ساسانی بودند و گردش چرخ امپراتوری ساسانی، اعم از اداری، نظامی و دینی بستگی به کار و کوشش این طبقات داشت. نقش دهقانان در خوزستان از این نظر حائز اهمیت است که خوزستان یک منطقه زراعی، با آب و زمین مناسب بود و کشاورزی جزء لاینفک زندگی مردم این ولایت بود و خصوصاً اینکه دهقانان در عصر ساسانی به عنوان یک طبقه محسوب می‌شدند و از موقعیت اجتماعی و اقتصادی مناسبی نیز برخوردار بودند.

دهقانان از مهم‌ترین خاندان‌های اشرافی اواخر عصر ساسانی بودند که هنگام تهاجم اعراب مسلمان واکنش‌های متفاوتی نشان دادند. برخی از آنان اسیر و یا به قتل رسیدند. اما بسیاری جهت حفظ موقعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود با مسلمانان همکاری کردند. برخی با پرداخت جزیه و برخی با گرویدن به اسلام در موقعیت گذشته خود ابقاء شدند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۳۸۱-۳۸۰).

از مهم‌ترین مناطقی که در برابر سپاه اسلام مقاومت کردند می‌توان به شهرهای تیسفون، دشت میشان، اهواز و شوش اشاره کرد. برخی دهقانان این شهرها بعد از مقاومتی که در برابر مهاجمان عرب انجام دادند، کشته شدند، اما گروهی از دهقانان که به فکر مذاکره و تسلیم افتادند با پرداخت جزیه و خراج، جزیی از خلافت اسلامی شدند. این وقایع ابتدا در ناحیه عراق اتفاق افتاد و باعث شد تا دیگر ولایات ایران نیز به این شیوه عمل کنند (طبری، ۱۳۸۳: ۱۸۰۷/۵).

طبری اشاره می‌کند، پس از تصرف خیره در سال ۱۲ هجری توسط خالد بن ولید، دهقانان سایر مناطق مراقب اوضاع بودند و انتظار می‌کشیدند، بدانند سرانجام کار خالد با مردم این منطقه چه می‌شود و آنگاه که آن امر به سامان گرفت، دهقانان برای صلح پیشقدم شدند (طبری، ۱۳۸۳: ۳۶۸/۳). بلاذری در موارد متعدد، اسلام آوردن دهقانان را به ویژه در ناحیه سواد ذکر می‌کند (بلاذری، ۳۸۰-۱۳۶۷: ۳۸۱).

موضوع عراق از این نظر حائز اهمیت است که با توجه به همجواری این منطقه با ولایت خوزستان، تحولات سیاسی و اجتماعی و اقداماتی مشابه آنچه در سرزمین عراق در حال شکل‌گیری بود، توسط حکام دولت نوپای اسلامی به همان شکل و شاید با توجه به موقعیت و اهمیت خوزستان با شدت بیشتر در این ولایت نیز دنبال می‌شد.

دهقانانی که در تعامل با مسلمانان وارد می‌شدند به دو گروه تقسیم می‌شدند. یک گروه با انعقاد عهده‌نامه صلح با مسلمانان زمین‌های خود را حفظ کرده و خراج پرداخته و به آیین زرتشت پایبند ماندند. این گروه از اهل ذمه به حساب می‌آمدند. گروه دیگر دین اسلام را پذیرفتند و آیین زردشتی را به طور رسمی کنار گذاشتند، لذا تخفیف‌های زیادی شامل آنان شد. آنان به جای خراج و جزیه، عشر یعنی یک دهم محصول خود را به دولت اسلامی پرداخت می‌کردند (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۴۱/۲).

آنچه مسلم است اینکه، دهقانان تا پیش از ورود اعراب به خوزستان از منزلت و اعتبار اجتماعی بالایی برخوردار بودند و سپس نیز آنان نخستین کسانی بودند که متوجه این موضوع شدند که از این پس فقط در پرتو حمایت اسلام می‌توانند موقعیت اجتماعی و اقتصادی گذشته خود را حفظ کنند.

اگرچه هجوم اعراب موجب تغییرات اجتماعی در منطقه گردید، به گونه‌ای که می‌توان گفت پس از جریان فتوح، طبقات اجتماعی دستخوش تحولات بسیاری شد و ثروتمندان و لایه‌های اجتماعی بالا و طبقات فرودست چنان در هم آمیختند که گاه جدا ساختن آنان از یکدیگر بسیار سخت می‌نمود، اما از آنجایی که در همان ابتدای فتوحات، موارد متعددی از همکاری دهقانان با اعراب مسلمان و اسلام آوردن آنان به چشم می‌خورد، لذا آنان توانستند تا حدودی موقعیت اجتماعی و اقتصادی خود را همچون گذشته حفظ کنند. به طوریکه موقعیت سیاسی، اجتماعی دهقانان در نظام جدید تا بدان پایه رسید که گاه سران قبایل عرب در اعتراض به جایگاه برجسته دهقانان از حکام عرب انتقاد می‌کردند (طبری، ۱۳۸۳: ۲۶۴-۲۶۳).

کشاورزان:

شاید بهترین تعریفی که از اوضاع اقتصادی خوزستان در زمان حاکمیت عرب مسلمان در این ولایت داده شده است، توسط سید عبدالله جزایری مؤلف تذکره شوشتر باشد. وی می‌گوید: "خوزستان از بلاد عظیمه دنیا بود و ملوک و خلفا آنجا را سلّه الخبز [نان دانی - سبد نان] و مجمع المال نامیده بودند (جزایری، ۱۳۲۸: ۳۲).

خوزستان از دیرباز به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسب و وجود رودخانه‌های پرآب و زمین‌های پست و جلگه‌ای یکی از مستعد-ترین نواحی ایران از نظر کشاورزی بوده است. لذا اقتصاد خوزستان در عصر ساسانیان یک اقتصاد مبتنی بر کشاورزی بود و ساسانیان در سایه امنیت و فراهم آوردن امکانات زیربنایی، همچون ساختن بندها و نهرهای آبیاری در این ولایت، به کشاورزی رونقی فوق‌العاده دادند. اما با ورود اعراب مسلمان به این منطقه و به دنبال آن کاهش نیروی انسانی ناشی از مهاجرت، کشتار در جنگ‌ها و به بردگی و اسارت گرفتن بخشی از نیروی فعال جامعه توسط مهاجمان و همچنین تخریب شبکه‌های آبیاری و توسعه مرداب‌ها، کشاورزی در صدر اسلام در خوزستان دچار آسیب‌های جدی شده و نابسامانی‌های اجتماعی و اقتصادی فراوانی را در این ولایت به دنبال داشته است.

به گفته حمزه اصفهانی، اردشیر بنیانگذار سلسله ساسانیان "آب‌های وادی خوزستان را نیز قسمت فرمود و از آب آن، نهرها جدا ساخت، از جمله نهر مشرقان [مَسْرَقان] که به فارسی اردشیرکان خوانند" (اصفهانی، ۱۳۷۶: ۴۶).

پس از آنکه مهاجمان عرب متوجه خوزستان شدند، نبردهای سنگین و شدید حدود دو سال در این ولایت ادامه یافت و حتی برخی از شهرها چندین بار به دست مسلمانان به عنوة فتح شد. لذا این امر خسارت شدیدی به کشاورزی خوزستان به ویژه به نیروی انسانی و تأسیسات آبیاری وارد کرد.

از آنجایی که خوزستان به عنوة فتح شد، علاوه بر ویرانی حاصل از جنگ‌ها و فتوحات (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰۹/۲) بسیاری از اهالی نیز به اسارت و بردگی فاتحان عرب درآمدند. در نتیجه از نیروی انسانی که برای کشاورزی اهمیتی اساسی داشتند، به شدت کاسته شد. همچنین در منابع آمده است که مردم با ورود اعراب مسلمان، محل زندگی خود را ترک می‌کردند (طبری، ۱۳۸۳: ۵/۱۸۸۹).

غارت مال و چهارپایان که امری رایج در این وقایع و نبردها بود، به خصوص چهارپایان که مبنای شخم و سرمایه‌ای به عنوان نیروی کار و لایروبی شبکه‌های آبیاری بودند، موجب زوال کشاورزی خوزستان در درازمدت شد. به این ترتیب باید گفت که فتوحات اعراب مسلمان و حوادث پس از آن تأثیری منفی بر کشاورزی و خصوصاً اوضاع اجتماعی این ولایت داشته است (بحرانی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۷). دیری نگذشت که وصول مالیات و خراج توسط حکام اسلامی آنچنان کشاورزان را در تنگنا و فشار قرار داد که برخی جلای وطن کرده و برخی نیز اقدام به مبارزه در مقابل تازه‌واردان طماع نمودند. اگر در عصر ساسانیان، ملاکین بزرگ اراضی و دولت از کشاورزان بهره‌کشی می‌کردند، در عهد حکومت عرب نه تنها کماکان این وضع ادامه داشت، بلکه میزان خراج و جزیه، فوق‌العاده بیش از آنچه بود که در زمان ساسانیان دریافت می‌شد.

بلاذری در مورد کشاورزان اسیر اهواز می‌نویسد: "عمر به مسلمانان نوشت: شما را توان آبادی آن سرزمین نیست پس اسیرانی را که در اختیار دارید رها کنید و خراج برایشان قرار دهید" (بلاذری، ۱۳۶۷: ۱۷۳).

با ورود مهاجمان عرب به خوزستان ترکیب جمعیتی منطقه تغییر و نوعی سرخوردگی اجتماعی در اقوام بومی ایجاد گردید. زیرا اعراب چون به منطقه‌ای وارد می‌شدند، آب، زمین، خانه و چارپا می‌خواستند. یا همه آنچه متعلق به بومیان مغلوب بود را صاحب می‌شدند و یا حداقل شراکت در آن را خواهان بودند.

مالیات‌های سنگین و تحمیلی موجب شد تا روستاییان و کشاورزان که زمانی با وعده عدالت اجتماعی عرب مسلمان به استقبال آنان رفته بودند اکنون با مشاهده شرایط موجود، در مبارزه علیه مهاجمان عرب همدستان شدند، به طوریکه در سال ۶۷ هجری در خوزستان مردم با هم متحد شده و دعوی مساوات و برابری همه مسلمانان را داشتند (پیگولوسکیا و همکاران، ۱۳۵۴: ۱۶۹).

در یک نگاه بی‌طرفانه نشان می‌دهد که عامل اصلی حضور مردم و خصوصاً کشاورزان در این حرکت‌ها و واکنش‌های ضد عربی بیشتر به خاطر محرومیت‌های اجتماعی و نابرابری اقتصادی بود که حکومت عرب مسلمان بر آنان تحمیل کرده بود. کشاورزان جزء گروه‌های متأخری بودند که با سپاهیان اسلام تماس برقرار کردند زیرا امور آنان همواره از طریق دهقانان که ارباب زمین بودند سامان می‌یافت، حتی این گروه هم علی‌رغم تعصب مذهبی‌شان که ناشی از زندگی بسته و سنتی روستاییان بود تا حدی به واسطه سرکوب جنبش مزدکی در دوره ساسانی و عدم دستیابی به آرزوهای دیرینه از یک‌سو و امید به دستیابی به زندگی بهتر از سوی دیگر به مسلمانان خوشامد گفته‌اند (دنیل، ۱۳۶۷: ۳۱۶).

اما سرانجام پس از تسلط قوم عرب بر خوزستان و عدم توانایی مردم در پرداخت مالیات‌های کمرشکن و از آنجایی که قوم مهاجم در روزگار خود یکی از بی‌دانش‌ترین اقوام روی زمین بود، عملکرد آنان موجب شد تا زمین‌های کشاورزی رها، چرخ اقتصاد متوقف و کشاورزان که تا قبل از این زمان عامل پویایی اقتصاد منطقه بودند زمین‌های کشاورزی را رها و به طرف شهرها مهاجرت کنند. لذا از هم گسیختگی و نابسامانی اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی خوزستان و نارضایتی مردم از عملکرد حکام عرب، باعث شد تا همراهی و استقبال لازم از گروه‌های معارض حکومت اسلامی در خوزستان فراهم آید و با ظهور خوارج در منطقه، این گروه توانستند با طرح اندیشه برابری و مساوات طلبی و دوری از برتری نژادی نظر کشاورزان خوزستان را به طرف خود جلب و در این منطقه به فعالیت و نبرد علیه حکومت مرکزی بپردازند.

نتیجه‌گیری

ورود عرب مسلمان به خوزستان با انگیزه جهاد و نشر دین آغاز و با هدف رفع مشکلات اقتصادی و اجتماعی و ثروت‌اندوزی تداوم یافت. در خوزستان دوره باستان مبانی تفکر سیاسی و عملکرد اجتماعی برگرفته از دین زردشت بود اما با ورود اسلام به این منطقه، شریعت اسلامی این نقش را بر عهده گرفت. ساختار نظام کهن ساسانی فرو ریخت و نظام خلافت اسلامی جایگزین آن شد و حاکمیت ارزش‌ها و هنجارهای جدید برگرفته از نظام نوین باعث شد تا نوعی قشربندی اجتماعی جدید همچون اشرافیت عرب مسلمان، موالی، اهل ذمه... در خوزستان شکل گیرد. سپاهیان، دهقانان و کشاورزان، طبقات فعال عصر ساسانی پس از مبارزاتی سخت اما نه چندان نتیجه‌بخش، سرانجام یا از ترس، یا برای حفظ موقعیت و جایگاه خود و یا بر اساس اعتماد و اعتقاد به آیین جدید به عرب مسلمان پیوستند.

اما سرانجام اگرچه با استقرار و حاکمیت عرب مسلمان در خوزستان در ساختارهای سیاسی و اجتماعی تغییرات محسوسی ایجاد گردید و لاجرم مردم با بخشی از میراث باستانی خود ترک پیوند کردند اما پس از یک کشمکش و تلاقی فرهنگی میان اقوام بومی و مهاجمان عرب شاهد ظهور یک فرهنگ ترکیبی و مشترک ایرانی - اسلامی در خوزستان هستیم و به دنبال آمیختگی مهاجران با بومیان از طریق همزیستی، زناشویی، تجارت، تعلیم و تبلیغ، مهم‌ترین عناصر وحدت‌بخش فرهنگ، یعنی دین و زبان تحت تأثیر آیین جدید قرار گرفت و از این زمان اسلام بر تمام ابعاد زندگی مردم خوزستان سایه افکند و اقوام بومی خود مبلغ دین جدید شدند و از برخی عناصر فرهنگی اعراب مسلمان، از جمله زبان عربی بهره گرفتند. از دیگر سوی عرب مسلمان نیز پس از حضور در خوزستان تحت تأثیر فرهنگ و تمدن مردمان سرزمین جدید قرار گرفت. آنان با زندگی شهری آشنا شدند و رسم مملکت‌داری و نظام دیوانی را آموختند. چنانکه هرمزان سردار ایرانی را مؤسس نظام دیوانی دولت نوپای اسلامی می‌دانند.

منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۷۰). الکامل فی التاریخ، (مترجم: محمدحسین روحانی)، تهران: انتشارات اساطیر.
۲. ابن اعثم کوفی، محمد بن علی. (۱۳۷۲). الفتوح، (مترجم: محمد بن مستوفی هروی)، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۳. اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، (مترجم: جواد فلاطوری)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. اصفهانی، حمزه بن حسن. (۱۳۷۶). تاریخ پیامبران و شاهان، (مترجم: جعفر شعار)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۵. بحرانی و دیگران. (۱۳۹۴). تأثیر فتوحات اسلامی و سیاست‌های مالی تازیان بر کشاورزی خوزستان، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران، دانشگاه الزهرا (س)، سال ۲۵، دوره جدید، (شماره ۲۷).
۶. بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۷). فتوح البلدان، (مترجم: محمد توکل)، تهران: نشر نقره.
۷. پیگولوسکیا و دیگران. (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی، (مترجم: کریم کشاورز)، تهران: انتشارات پیام.
۸. جزایری، سید عبدالله. (۱۳۲۸). تذکره شوستر، اهواز: کتابفروشی صافی.
۹. چوکسی، جمشید گرشاسب. (۱۳۸۱). ستیز و سازش، (مترجم: نادر میرسعیدی)، تهران: انتشارات ققنوس.
۱۰. ساسان‌پور، شهرزاد و حسین مفتخری. (۱۳۹۰). دگرگونی نظام قشربندی اجتماعی در ایران از سقوط ساسانیان تا پایان امویان، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره اول.
۱۱. دنت، دانیل. (۱۳۵۸). مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، (مترجم: محمد علی موحد)، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۲. دشتی، رضا. (۱۳۹۶). واکنش طبقات مختلف جامعه ایرانی دوره ساسانی در رویارویی با اسلام و نتایج آن، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، سال دوازدهم، (شماره ۴۵).
۱۳. دینوری، احمد بن داود. (۱۳۶۸). اخبارالطوال، (مترجم: محمود مهدوی دامغانی)، تهران: نشر نی.
۱۴. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۸). تاریخ مردم ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۵. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳). الرسل والملوک، (مترجم: ابوالقاسم پاینده)، تهران: انتشارات اساطیر.
۱۶. مفتخری، حسین و حسین زمانی. (۱۳۸۹). تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان، تهران: انتشارات سمت.
۱۷. مقدسی، محمد بن طاهر. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، (مترجم: علینقی منزوی)، تهران: انتشارات مؤلفان و مترجمان ایران.
۱۸. نفیسی، سعید. (۱۳۴۲). تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
۱۹. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۸۲) تاریخ یعقوبی، (مترجم: محمد ابراهیم آیتی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.